

РОЛЬ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ У РОЗВИТКУ БОГОСЛОВ'Я НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ СВЯТИТЕЛЯ ГРИГОРІЯ БОГОСЛОВА

Протоієрей Телятинський І. М.

ВСТУП

Роль освіти і науки у житті людини і суспільства є визначальною, бо від ступеня освіченості громадян залежать успіхи і процвітання держави, оскільки освіта – це безпосередній шлях до здобуття професії та самореалізації людини. Визначальною є також роль саме якісної освіти в богословських науках, оскільки освічений богослов зможе відрізнити істинне вчення про Бога від хибного чи навіть еретичного вчення про природу Бога.

Важливу роль в системі освіти та богословській освіті зокрема відіграє філософія, яка знайомить із багатовіковим доробком людства у контексті основних положень щодо причин виникнення та функціонування явищ. Прикладом важливості освіти і науки у богослов'ї, зокрема важливості філософії для становлення богослов'я може бути життя і творчість святителя Григорія Богослова, якого вважають одним із Отців Церкви.

Мета розділу – дослідити роль та значення філософської освіти у розвитку богослов'я на прикладі творчості святителя Григорія Богослова, зокрема на основі його ідей про значення філософії у пізнанні Бога та самопізнанні та розробки ним православної тріадології, а зокрема обґрунтування божественності Святого Духа.

1. Філософська освіта та становлення кападокійського богослов'я

Колектив дослідників, аналізуючи творчість кападокійці, до яких належить святитель Григорій Богослов, вважає, що вони були «...досвідченими філософами та риторамі»¹, оскільки вони навчалися в афінській філософській школі, а як загальновідомо основними предметами тогочасної афінської академії були риторика та софістика, в яких постійно вправлялися її учні.

¹Ярошець В. І. Історія філософії: словник. Київ: Знання України, 2006. С. 256.

Святителя Григорія Богослова можна вважати одним з найосвіченіших людей свого часу, оскільки він був широко ознайомлений із античною літературою та філософією, а також був досконало обізнаний із Святим Письмом², що простежується у його «Словах...». Ці всебічні знання він вміло використовував у своїй творчості і проповідницькій діяльності. Цікаво, що святитель Григорій «...проходить повне і завершене коло освіти, словесної і філософської»³, що створило важливе підґрунтя для його майбутньої творчості. Тобто св. Григорій отримав широку освіту. Спочатку навчання він проходив в будинку батьків, де особливо старанно вивчав Священне Писання, а потім відвідував кращі школи свого часу: в двох Кесаріях (Кападокійській і Палестинській), в Александрії і, нарешті, в Афінах, а афінська філософська школа на той час все таки залишалася однією із найбільш потужних філософських шкіл, оскільки розвивала традиції античної грецької філософії. В «...Кесарії Кападокійській він вперше зустрівся з святим Василієм Великим, разом з ним він відвідував і Афінську школу. Тут зав'язалася дружба між майбутніми великими діячами Церкви, яка зв'язувала їх впродовж всього життя»⁴ та була плідною в творчому аспекті у контексті становлення християнського догматичного вчення.

Із святим Василієм Великим Григорій Богослов «...познайомився в Кесарії Кападокійській... а опісля зустрівся з ним знову в Афінах і подружився з ним так сердечно, що міг сказати: «ми були одною душею у двох тілах»⁵. Святитель Григорій «підтримував тісні відносини... з св. Василієм Великим, до якого часто приїжджав з Аріанза в Понт. Друзі разом вдавалися до посту, молитви, праці фізичної і розумової. Тут вони разом складали збірку «Філокалія» з творінь Орігена і Правил чернечого життя». Святитель Григорій отримав блискучу освіту, навчаючись в різних навчальних закладах того часу. Під час навчання в Афінах він придбав собі прекрасного друга Василя (майбутнього єпископа Кесарії Кападокійської). Святитель Григорій все життя з теплотою згадував про цю дружбу. Згодом святитель

² Brian E. Daley S. J. Gregory of Nazianzus. The Early Church Fathers; ed. By C. Harrison. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group., 2006. 273 p.

³ Florovsky Georges. The Eastern Fathers of The Fourth Century. URL: <https://www.scribd.com/document/343704786/Georges-c>. 139. (Дата доступу 27.11.2024).

⁴ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 20.

⁵ Лаба В. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. Львів : Свічадо, 1998. С. 239.

Василій Великий матиме великий вплив на богословські погляди святителя Григорія, точніше, на їх термінологічну частину⁶.

Думку про дружбу цих християнських мислителів підтверджує Василь Лаба: «Григорій вчився по черзі у найкращих тодішніх школах, в Кесарії Кападокійській, в Кесарії Палестинській, в Олександрії, в Афінах, та віддавався особливо з великим замилюванням *студіям риторики і філософії* (курсив мій – І.Т.)»⁷ і аж «на тридцятому році життя покинув Григорій Афіни, де студіював двадцятку семестрів...»⁸. Кападокійці «...стали відомими і поважались в Афінах, бо невдовзі перевершили своїх учителів. Будучи самі учнями, вони стали вчителями для своїх учителів... Григорій і Василій прожили в Афінах багато років, *вивчили всі науки й удосконалилися в них настільки, що самі піднесли над усією афінською мудрістю* (курсив мій – І.Т.)»⁹. В Афінах святитель Григорій вивчав арифметику, геометрію, музику, астрономію, граматику, риторику, діалектику, філософію, поезію, медицину і етику¹⁰. В цьому аспекті зрозуміло, що антична освіта, зокрема філософська у святителя Григорія Богослова відіграла вирішальну роль у становленні богословських поглядів мислителя, а особливо у процесі пошуку аргументів для підтвердження власних богословських думок. Тобто святитель Григорій використав античну філософську методологію для утвердження власних поглядів у сфері християнської догматики, а зокрема для розвитку тріадології, оскільки у своїх творах опирався на античну філософську термінологію та критикував світоглядні позиції античних філософів.

Можна загалом погодитись із думкою, що, «розробляючи систему християнського богослов'я, кападокійці прийшли до висновку, що кращим засобом тлумачення догматичних істин являється філософія. З їхньої точки зору, сили розуму повинні допомогти зміцненню християнської віри. Як філософську базу теології вони використовували

⁶ Brian E. Daley S. J. *Gregory of Nazianzus. The Early Church Fathers*; ed. by C. Harrison. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group., 2006. 273 p.

⁷ Лаба В. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. Львів : Свічадо, 1998. С. 239.

⁸ Там само.

⁹ Дмитрій Ростовський, св. Житіє святого отця нашого Григорія Богослова, патріарха Константинопольського. Житія святих (вибрані) українською мовою викладені за повчанням Четїх Міней: у 7 т. Т. 1: Січень – Лютий; пер. на укр. патріарха Філарета (Денисенка). Київ: ВВ УПЦ КП, 2006. С. 494.

¹⁰ Giulea D.-A. The Cappadocian Paschal Christology: Gregory Nazianzen and Gregory of Nyssa on the Divine Paschal image of Christ. *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 2008. Vol. 12, No. 3. P. 477–503.

принципи неоплатонізму (курсив мій – І.Т.)»¹¹. Зазначу, що неоплатонізм у своїй онтологічній, гносеологічній та навіть етичній проблематиці був дуже близьким у своїх загальних рисах до онтології, гносеології та етики християнського тлумачення світу та способів його пізнання. Неоплатонізм ґрунтувався на ідеї вічного та абсолютного добра, яке *еманує* себе у світ, бо його досконалість перевершує його просторо-часову онтологічну присутність. При цьому вічне та абсолютне добро неоплатоніків ототожнювалось із Єдиним, Богом. Таким чином можна припустити, що саме філософська освіта святителя Григорія Богослова, яка ґрунтувалася на неоплатонізмі, та яку він здобув в афінській філософській школі стала фундаментальним підґрунтям його методології пізнання Бога та була основою світоглядних засад для утвердження догматів християнства, зокрема тріадологічних. У цьому аспекті, слід звернути увагу на міркування, яке висловлює В. Лега, який зазначає, що «...Плотін зробив величезний вплив на багатьох східних отців Церкви. Принаймні, *помітно запозичення деяких ідей та образів Плотіна* (курсив мій – І.Т.) у святителів Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Нісського, Максима Сповідника, Псевдо-Діонісія Ареопагіта»¹². Проте, вплив філософських ідей Плотіна на формування християнства як релігії із її онтологічними, гносеологічними та етичними ідеями був не тільки позитивним, оскільки саме неоплатонізм, на мій погляд, можна вважати одним із світоглядних джерел виникнення розмаїтих єретичних сект, які поширилися у період апологетики і патристики. Багато отців і вчителів Церкви попереджали про небезпеку деяких положень неоплатонічної філософії. Це відноситься, звичайно ж, «до субординаціонізму в розумінні відносини між Особами Св. Тройці, про спосіб народження Бога Сина і Святого Духа, про ставлення до тіла людини і взагалі до матеріального світу. Св. Григорій Богослов попереджав проти захоплення платонівським ідеями (а це вчення, звичайно ж, є і у Плотіна)...»¹³. У цьому аспекті слід вказати на те, що в цілому богословський світогляд святителя Григорія формувався під впливом філософських течій платонізму та неоплатонізму, на основі яких він розробляв своє богословське вчення, критично аналізуючи положення цих вчень.

Майбутній святитель «...почав навчання в рідному Назіанзі, продовживши її в Кесарії Кападокійській, риторику він вивчав в Кесарії

¹¹ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова: дис. ... канд. богосл. наук. Львів: Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 15.

¹² Там само.

¹³ Там само.

Палестинській¹⁴, словесність – в Александрії, яку він називав «лабораторією всіх наук», і, нарешті, *завершив свою освіту в Афінівській платонівській академії* (курсив мій – І.Т.). В стародавній столиці грецької держави Григорій прожив близько 10 років. За цей час він ґрунтовно вивчив античну літературу і філософію, досконало оволодів ораторським мистецтвом»¹⁵. В Афінах св. Григорій Богослов прагнув пізнати глибину елініської мудрості та тонкощі світського красномовства, вивчив особливості грецької діалектики і ораторського мистецтва, дивувавши всіх надзвичайною гостротою свого розуму. У цьому аспекті саме світська філософська освіта, яку отримав святий Григорій Богослов стала основою для обґрунтування його богословських ідей.

У цілому, святі отці Григорій і Василій прожили декілька років в Афінах, вивчивши всі основні науки того часу, і удосконалилися в них настільки, що самі згодом піднесли над афінівською філософською мудрістю. Тобто святий Григорій Назіанський прагнув пізнати розмаїті типи наук, які розвивалися в той час, присвятивши їх вивченню багато часу і сил. У цьому аспекті, на мій погляд, саме антична філософська традиція стала методологічним та світоглядним підґрунтям для розвитку християнства, зокрема поглядів святого Григорія Богослова.

Як було зазначено вище, святий Григорій Богослов здобув як релігійну так і класичну освіту, навчаючись в Александрії та в Афінах. В Афінах він пробув загалом близько 10 років, впродовж яких святий ґрунтовно вивчив античну літературу і філософію класичної старовини і абсолютно оволодів риторикою і діалектикою¹⁶. Безперечно, що св. Григорій отримав «...прекрасну на ті часи класичну освіту: він вчився спочатку в Назіанзі, потім в Кесарії Кападокійській, Кесарії Палестинській, Александрії і, нарешті, в Афінах, де його товаришем по навчанню був Василій Великий, з яким його зв'язували узи дружби»¹⁷. Тогочасна афінівська академія давала своїм студентам всебічну освіту. Тобто святий Григорій вивчав там риторику, граматику, історію, поезію, геометрію, астрономію, філософію. Тому у

¹⁴Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова: дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 16.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Brian E. Daley S. J. Gregory of Nazianzus. The Early Church Fathers; ed. by C. Harrison. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group., 2006. 273 p.

¹⁷ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 18.

всіх своїх творах він постає не тільки як богослов, теолог, але й людина великої античної культури та широких енциклопедичних знань¹⁸. При цьому, маючи всебічну світську освіту, святий Григорій Богослов, в цілому, позитивно відноситься до філософії як засобу обґрунтування догматичних засад християнства, бо інакшого способу обґрунтування, наприклад, онтологічних ідей християнства, до яких належить тріадологічна проблематика не було.

Як бачимо із різних історіографічних джерел, святий Григорій отримав на той час «...найповнішу і різносторонню освіту: після домашніх занять з дядьком Амфілохієм, досвідченим викладачем риторики, він вчився в школах Назіанза, Кесарії Кападокійської, Александрії. Потім для завершення освіти майбутній святий відправився до Афін... Шість літ провів святий в Афінах, вивчаючи там риторику, поезію, геометрію і астрономію. Його вчителями були відомі язичницькі ритори Гиморій і Проересій»¹⁹. Після закінчення навчання святий Григорій «...залишався якийсь час в Афінах і викладав красномовство. Він чудово знав язичницьку дохристиянську філософію і літературу»²⁰. Справедливість таких висновків, які є в історіографічній літературі про багатогранну освіту святого Григорія підтверджується безпосередньо із його творів. Різницю щодо факту його освіти хіба що можна побачити у кількості років, однак за відсутністю достовірних даних все ж таки можна припустити, що навчання в Афінській академії тривало принаймні кілька років, яких було достатньо для того щоб оволодіти передовими світськими знаннями того часу, зокрема філософськими, тим більше беручи до уваги, що святий Григорій вчився із цікавістю та старанністю.

Підтвердження цих думок про широке знайомство святого Григорія Богослова з основним доробком античної філософії знаходимо у його творах. Зокрема у «Слові 4...» святий Григорій Богослов згадує таких філософів, як Піфагор, Сократ, Платон, Діоген Сінопський, Епікур, Антісфен, Аристотель, Анаксагор, Геракліт²¹. Також у «Слові 27, проти євноміан...» св. Григорій Богослов вважає, що богослову і людомудру варто направляти свої зусилля не тільки на

¹⁸ Brian E. Daley S. J. Gregory of Nazianzus. The Early Church Fathers; ed. by C. Harrison. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group., 2006. 273 p.

¹⁹ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 17.

²⁰ Там само.

²¹ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 4. Перше викривальне на царя Юліана. *Науа Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatootsivski-tvory/slova/slovo-4/>.

богословські суперечки, але й на хибні філософські теорії: «Нищи Піфагорове мовчання, Орфееві боби й цю надуту приказку нових часів: *сам сказав!* Заперечуй Платонові ідеї, переселення і колообіг наших душ, пригадування...; нищи Епікурове безбожництво, його атоми й чуже любомудрію задоволення; нищи Аристотелеве непізнане провидіння, штучну самостійність речей, смертні судження про душу...; заперечуй гордовитість стоїків, ненаситність і блюзнірство циніків. Нищи порожнечу і повноту, і ті марення, які є про богів або жертв, про ідолів і демонів, добродійних і злоторних... про викликання богів і душ, про силу зірок»²². Тільки в цих двох творах бачимо широкий спектр знайомства святителя Григорія із натурфілософськими вченнями античної філософії, класичною античною грецькою філософською традицією в особі Платона та Аристотеля та течіями еліністичної філософії – такими як кініки, стоїцизм та епікуреїзм. Тобто тільки із цих наведених цитат видно, що святитель Григорій був широко обізнаний із основними школами і течіями античної філософії та їхніми фундаментальними ідеями та відповідно критично ставився до основних положень грецької натурфілософії, оскільки розумів, що вона може стати підґрунтям не тільки для ствердження існування Бога, але й його заперечення через її матеріалізм. Цікаво, що у «Слові 28...» св. Григорій Богослов також згадує «безглузді атоми Епікура», про докази Евкліда, про спосіб мислення софістів²³, а у «Слові 29...» про правила діалектики, а також про маніхейську темноту²⁴, що свідчить про його ґрунтовну філософську освіту на той час, яка була отримана в Афінах, яка згодом була використана ним у його богословських трактатах та проповідях.

Зазначу, що епоху, до якої належав святитель Григорій, часто називають «золотим століттям християнства». У цілому кападокійський гурток богословів «...склали три близькі одна до одної особи: Василій Великий, Григорій Нісський і Григорій Богослов. Василій Великий і Григорій з Нісси були рідними братами. Василій Великий і Григорій Богослов – товариші по навчанні, щирі приятелі. У всіх трьох ми помічаємо однакове замилювання наукою, ревність у вірі, нахил до

²² Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 27. Проти євноміан і про богослів'я перше, або попереднє. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-27/>.

²³ Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 28. Про богослів'я друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-28/>.

²⁴ Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 29. Про богослів'я третє, про Бога Сина перше. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-29/>.

аскези. Усі троє стали єпископами. Але, разом з тим, вони зовсім не однакові за вдачею. Василій – найталановитіший. Він – людина сильної енергії, практичних справ. Григорій Богослов – проповідник, Григорій з Нісси – філософ. У Церкві була поширена формула: «Василій є раменом, яке діє, Григорій Богослов – устами, які говорять, Григорій з Нісси – головою, яка думає»²⁵. Подібні думки бачимо в інших дослідників, які вважають, що до кападокійців відносять трьох основних діячів тогочасного православ'я, а саме – це «...Василій Великий (330–379 рр.), єпископ Кесарійський, котрий вважається головою кападокійського гуртка; молодший брат Василя – Григорій Нісський (335–394 рр.) – єпископ у місті Нісса, їхній друг Григорій Назіанзін (330–390 рр.), єпископ, а згодом патріарх константинопольський, названий Богословом»²⁶. Їх ще називають «...новонікеїями...»²⁷. Очевидно, що міцна дружба і співпраця кападокійців у церковному та богословському вимірі стала підґрунтям для розвитку християнського віровчення, оскільки їхнє спілкування швидше за все проходило в атмосфері філософських і богословських дискусій з природу догматичних питань християнства та християнського догматичного віровчення, оскільки на той час були надзвичайно актуальними тріадологічні проблеми, які власне розробляли у своєму богослов'ї ці мислителі.

Сучасні дослідники вважають отців-кападокійців «новоалександрійцями», а кападокійську школу вони розуміють як частину «новоалександрійської школи». Їхня творчість, «...як богословська, так і філософська, сприяла розвитку і оформленню не лише християнських догматів, але й допомагала відповісти на ті питання, що хвилювали завжди людство»²⁸. У цьому контексті слід зважати на те, що «...між трьома великими кападокійцями (Василієм Великим, Григорієм Богословом і Григорієм Нісським) існував найпряміший і безпосередній зв'язок: вони знали один одного, були «союзниками» по богословській творчості, жили в одному церковно-історичному контексті, користувались одними і тими ж джерелами, писали на одній мові, читали твори один одного»²⁹. Такі обставини їх життя, здобуття освіти і творчості безумовно створювали сприятливі умови для розвитку кападокійської

²⁵ Ісіченко Ігор, архієп. Загальна церковна історія. Харків : Акта, 2001. С. 183.

²⁶ Волинка Г. І. Історія філософії в її зв'язку з освітою: підручник. Київ : Каравела, 2006. С. 190.

²⁷ Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник. Київ : ПАПАНА, 2002. С. 43.

²⁸ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 17–18.

²⁹ Там само, с. 18.

богословської школи, яка суттєво вплинула на розвиток догматичного богослов'я, а зокрема – на розв'язання тріадологічної проблематики. Отже, «справі ствердження православної віри в Святу Тройцю, початок якій в IV ст. було так блискуче встановлено св. Афанасієм, особливо послужили три великі письменники того ж століття, відомі під ім'ям «великих Кападокійців». Це святі брати Василій Кесарійський і Григорій Нісський і святий Григорій Богослов, єп. Назіанзський»³⁰, яких можна вважати Отцями християнської Церкви, оскільки саме через їх богословське вчення Православ'я починає функціонувати у звичному для нас вигляді.

Святитель Григорій Богослов безперечно належить до сонму великих святих Отців Церкви, імена яких з однаковою пошаною прославляють як на Сході, так і на Заході. Пошана до кападокійців у християнському світі ґрунтується на тому, що вони забезпечили надійну основу для формування подальшої традиції православної догматики всього християнства. Так зокрема, серед Отців Церкви, що зробили вплив на преподобного Симеона Нового Богослова, перше місце займає святитель Григорій Богослов. Симеон «...цитує св. Григорія Богослова набагато частіше, ніж будь-якого іншого церковного письменника. В цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що Григорій був найцитованішим автором у всій візантійській церковній літературі»³¹. В цьому контексті можна погодитись, що найбільшим «...представником класичного періоду християнської літератури є святитель Григорій Богослов – найбільший з тих великих вчителів християнства, які утворюють світлий вінець Церкви і людства. Він був разом і богослов, і оратор, і поет. Його розум – гнучкий, плодovitий, невичерпний, з'єднаний з античною філософією...»³². Очевидним у цьому аспекті є саме вплив філософської освіти святителя Григорія на розвиток його патристичного богослов'я, бо якщо б він не отримав всебічну філософську освіту, то швидше за все деякі догматичні проблеми християнства не були б розв'язані вчасно (зокрема тріадологічна проблема божественності Святого Духа, яку обґрунтував святитель Григорій) і можливо б у церкві того часу поширювались єретичні вчення, які б спотворили сутність Православного християнського вчення.

Як бачимо, на той час святі Отці були «...ґрунтовно освічені, навчені філософських і риторичних премудростей, нащадки заможних родин, що

³⁰ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 18.

³¹ Там само, с. 21.

³² Говоров О. В. Святий Григорій Богослов як християнський поет. *Наука Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatootsi> (Дата доступу 27.11.2024)

звикли до авторитету й поваги, визнана інтелектуальна еліта Кападокії... де навички класичної культури були рідкістю. Характерний уже згадуваний факт, що Василій Кесарійський і Григорій Назіанзин навчалися в Афінах одночасно з майбутнім імператором Юліаном: хоч би яким протилежним був ідейний вибір обох кападокійців, з одного боку... їхній, так би мовити, культурний багаж був, власне, одним і тим самим. *Характерне для язичницьких неоплатоніків зближення релігії та філософії*, яке зробило на схилі античності поняття «філософія» підкреслено аскетичним, а суто релігійні поняття – помітно інтелектуалізованими, повною мірою *притаманне і членам кападокійського гуртка* (курсив мій – І.Т.)»³³. Дійсно, у поглядах святителя Григорія простежується християнський платонізм, оскільки в Афінській академії того часу основною філософською школою був неоплатонізм. У дусі світогляду та специфіки освіти того часу св. Григорій Богослов «говорить, звичайно, на мові Платона і неоплатоніків (курсив мій – І.Т.). Частково тому, що в роки свого навчання відкрив у зовнішніх або «чужих» мудреців (як виражається він одного разу при посиланні на Платона) благочестиві наближення до біблійної істини, – знайшов у них вдалі слова... Св. Григорій знав Платона, ймовірно, і Плотіна. Але знав також, що Платона повторювали християнські вчителі Климент і Ориген. Разом з тим св. Григорій завжди спирається на Біблію, і своє вчення про Богопізнання не тільки підтверджує, але і виводить з біблійних текстів, – в їх вживанні і тлумаченні він слідує олександрійській екзегетичній традиції...»³⁴, тобто фактично святитель використовує філософські знання античного світу для обґрунтування православних догматів в контексті православної екзегетики, яка широко використовувала філософську методологію для обґрунтування богословських істин. Загалом у своїх богословських творах «...кападокійці намагалися гармонійно поєднати ідеалізм олександрійської й реалізм антиохійської школи»³⁵.

Крім того святитель Григорій, як і більшість християнських вчителів того часу, починаючи з апостола Павла, зазнав також впливу стоїчної філософії. В стоїках увагу святителя Григорія особливо привертав своєрідний аскетизм і презирство до земних благ, яке пізніше стало основою християнського аскетизму, що часто простежується у його «Словах...». В цьому аспекті бачимо вплив античної філософії

³³ Аверинцев С. С. Наша філософія (східна патристика IV–XI ст.). Софія-Логос: словник. 3-е вид. Київ : Дух і літера, 2007. С. 329–330.

³⁴ Florovsky Georges. The Eastern Fathers of The Fourth Century. URL: <https://www.scribd.com/document/343704786/Georges-Florovsky-The-Eastern-Fathers-of-the-Fourth-Century-vol-7-1978>. С.149. (Дата доступу 27.11.2024)

³⁵ Ісіченко Ігор, архієп. Загальна церковна історія. Харків: Акта, 2001. С. 183.

на погляди святителя Григорія у її моральному вимірі, зокрема в контексті аскетизму як способу досягнення істинного знання, яке за своєю методологією ґрунтується на стоїцизмі.

У цілому видно, що обставини того часу сприяли здобуттю Григорієм Богословом енциклопедичної освіти, яка мала позитивне ставлення до філософії, яку пізніше використав святитель Григорій для обґрунтування власної богословської системи. Така система богословських поглядів святителя Григорія формувалася на основі *християнського платонізму, християнського неоплатонізму, креаціонізму* а також античного *стоїцизму*. Поєднання цих напрямів античної філософії створило основи для формування тріадологічних поглядів святителя та для його боротьби із ересями, які розвивалися в той час. Тут слід зазначити, що святитель Григорій в певній мірі поєднував філософські підходи, які склалися у філософській традиції та містичний досвід богопізнання для тлумачення природи Бога.

Зрозуміло, що питання співвідношення філософії та релігії щодо їх пріоритетності у питанні пізнання природи Бога завжди перебувало і буде перебувати надалі у дискусійному стані, оскільки із розвитком сучасної освіти і науки відкриваються нові факти і дані щодо будови Всесвіту і матерії, людини і спільноти. Проте, філософія і наука не може остаточно заглянути у глибини і першооснови, витоки творення буття, які розкриваються тільки у християнському догматизмі і православній християнській вірі, ідеї яких мають найнадійніший критерій істинності – самого живого триєдиного Бога, який є надійною основою для висловлення істини та водночас гарантією їх істинності, оскільки це обумовлено багатовіковою православною християнською традицією, яка є богонатхненною.

Слід зазначити, що «боротьба з ересями почалася ще при святих Апостолах... Для боротьби з цими ересями та для вироблення правдивого розуміння засад християнської віри Церква повинна була докласти багато зусиль. Цілі століття, від IV до IX, пройшли під знаком цієї боротьби. В ній за чистоту Християнської науки найбільше прославилися святі Отці і Учителі Церкви – Св. Афанасій Великий, Єпископ Александрійський (297–373 pp.), Св. Василій Великий, Архієпископ Кесарії Кападокійської (330–379 pp.) і Св. Григорій Богослов, Архієпископ Константинопольський (329–390 pp.)»³⁶. У зв'язку з цим А. Карташов «великими кападокійцями» називає Отців Церкви «...другої половини IV ст., що завершили формально-діалектичну обробку церковного догмата Св. Тройці. Це були «земляки» – Василій Великий, Григорій Нісський, Григорій Богослов,

³⁶ Чобич С. І. Історія християнської церкви. Львів : Добра справа, 2001. С. 163.

Амфілохий Іконійській з їх друзями і однодумцями...»³⁷, які боролися із єретичними вченнями того часу та розвивали тріадологічну проблематику.

Сам святий Григорій Богослов був свідомий того, що в його час існують різноманітні єресі, про які він згадує і з якими дискутує у своїх творах. Наприклад, Святий веде мову про євноміан³⁸, савеліан³⁹, та про єретиків у цілому⁴⁰, що свідчить про те, що він був добре обізнаний з інтелектуальним та релігійним дискурсом того часу. Завдяки енциклопедичній освіті, зокрема філософській та таланту, святого Григорія Богослова фактично можна вважати одним із засновників класичної догматики православ'я. Тут дійсно справжню класика грецької патристики представлена кападокійцями, з творчістю яких пов'язаний найважливіший етап оформлення християнського догматизму, який вимагав високої інтелектуальної напруги та перебував за таємницями буття та людського буття зокрема.

Зазначу, що важливе місце у формуванні православної тріадології відіграє саме творчість святого Григорія Богослова, який у своїх богословських і філософських роздумах обґрунтовує догмат Святої Тройці. Тут слід зазначити, що основною догматичною проблемою християнської релігії IV століття була складність «...виразити Божественну єдність і відмінність, одночасність в Богові монади і тріади. Ми бачимо у отців справжнє перетворення мови: використовуючи то терміни філософські, то слова, що запозичають з повсякденної мови, вони так перетворили їх значення, що надали їм здатність позначати ту вражаючу і нову реальність, яку відкриває тільки християнство – реальність особи в Бозі і в людині, бо людина – по образу Бога; в Тройці і відродженому людстві, бо Церква відображає життя Божественне»⁴¹. Власне саме завдяки творчості кападокійців, а

³⁷ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 30.

³⁸ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 27. Проти євноміан і про богослів'я перше, або попереднє. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-27/>.

³⁹ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 30, 31. Про богослов'я четверте, про Бога Сина друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-30/>.

⁴⁰ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 30. Про богослов'я четверте, про Бога Сина друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-30/>.

⁴¹ Lossky Vladimir. The UVlystical Theology of the 8astern Church. URL: <https://dn720004.ca.archive.org/0/items/orthodox-christian-library/C.273>. (Дата доступу 27.11.2024)

зокрема творчості Григорія Богослова на основі філософської термінології була створена термінологія християнської догматики, якою Православ'я послуговується до цього часу.

Цікаво, що «...вже в другому столітті зі вступом до християнського суспільства людей, знайомих з наукою і філософією того часу, і під впливом боротьби з іудейством і язичеством, що вимагала з боку захисників християнства, для успішного ведення її, наукових засобів і філософських прийомів, є спроби в з'ясуванні, науковому викладі і систематизації християнських істин»⁴². Тобто християнські богослови розуміли, що у боротьбі із ересями, які використовували античну філософію можна було застосовувати ті ж самі філософські концепти та методологію. Потрібно розуміти, що специфіка християнської догматики якраз полягає у тому, що її становлення пов'язане із античною еліністичною філософією, яка була панівна на час становлення християнської релігії, оскільки еліністичний раціона-лістичний підхід вимагав всі незрозумілі питання пояснювати на основі логічних доказів, які б були несуперечливими.

Такий античний філософський раціоналізм завжди стояв в опозиції до догматичних істин християнської віри. Остання ґрунтувалася на ідеї божественного одкровення біблійних істин, оскільки вони були відкриті не людським розумом, але даровані в акті Божої благодаті для людини, яка повинна була прийняти їх на віру. Джерелом християнства був авторитет самого живого християнського Бога, адже «...тоді, як одні з церковних письменників, відносячись до християнського вчення, як до непорушного слова Божого, повного таємничості і в своєму естві неприступного для людського розуму... обмежували участь розуму тільки доступною йому областю, не торкаючись ества віри, інші... прагнули проникнути в саму сутність християнського вчення, пояснити різні темні і незрозумілі в ньому... питання з чисто філософської точки зору... примирити і з'єднати релігію з філософією за умови підкорення її останньою. Це раціоналістичне відношення до релігійних істин виникло в християнському суспільстві під впливом напряму, відомого у істориків під назвою «спіритуалістичного раціоналізму» або «містико-раціоналістичного» напряму в області релігії, який, як відомо, зародившись в другому столітті до Різдва Христового, з особливою різкістю виразилося в теософській системі... Філона, потім в істотних рисах своїх повторилося в *системах гностицизму і неоплатонізму* (курсив мій – І.Т.)»⁴³. У цьому аспекті Отці Церкви, зокрема, Григорій

⁴² Виноградов М., свящ. Догматичне учення святого Григорія Богослова. *Науша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/>.

⁴³ Там само.

Богослов, звернулися до спадщини класичної античної раціональності для розробки такої мови, яка дозволяла б осмислити надрозумне одкровення про Триєдність Бога засобами філософської понятійної системи, результатом чого стало, на мій погляд, своєрідне «одогматичнення» таких понять «природа» і «іпостась», які із філософських понять стали також богословськими.

Історично склалося так, що логіка розвитку європейської цивілізації, яка ґрунтувалася на грецькій філософській традиції, із поширенням християнства вимагала необхідності термінологічного пристосування богословських догматів до *раціонального* сприйняття Бога. Грецькі Отці Церкви не просто запозичили філософську термінологію, але повністю її трансформували для того, щоб краще передати християнську істину, а це звичайно було б неможливим без їхньої попередньої енциклопедичної філософської освіти. Саме у східній патристиці та східному патристичному богослов'ї, до якого належить святий Григорій Богослов, були використані античні філософські терміни, які набули нового змісту у контексті християнства.

Патристика протягом перших чотирьох століть утвердження християнства, особливо протягом четвертого століття, яке прийнято називати «тринітарним», (оскільки обґрунтовувалася тріадологічна система християнства, зокрема божественність Святого Духа) виробила нові поняття, які вживаються до цього часу у православ'ї. Таким чином, філософська освіта, а разом із нею античний розум від абстрактного споглядання буття акцентував свою увагу на споглядання живого Бога, як першооснови світу, першооснови, яку можна відчутти у своєму серці, бо Бог – це любов, і хто має любов, той причетний до Бога. Пізніше філософія Середніх віків стає *теоцентричною*, бо в основі споглядання Буття перебуває Бог, як його перша причина і перша основа, як його творець та архітектор.

Як відомо завдання апологетики а згодом й патристики – полягало у тому, щоб захистити християнство від розмаїтих «несанкціонованих» втручань античної філософії, і пояснити його як істинну богоодкровенну філософію, яка є божественною за походженням. Найбільш послідовно цю ідею відстоював Квінт Тертуліан, який вважав, що після Біблії не потрібна жодна філософія, яка до того ж є причиною багатьох єресей⁴⁴. Тут дійсно, слід зазначити, що ідеї античних філософів не тільки допомагали богословам, (як у випадку святого Григорія) у з'ясуванні догматичних істин, але і стали основою для формування розмаїтих форм єресі. З іншого боку слід також зрозуміти претензію

⁴⁴ Tertullian, Ad Nationes, I. URL: https://www.tertullian.org/articles/howe_adnationes1.htm. С. 62. (Дата доступу 27.11.2024).

античної філософії на розуміння божественного походження у контексті, наприклад, поглядів Аристотеля, бо з його точки зору, філософія (метафізика) є божественною наукою, оскільки досліджує перші причини буття, а такою першою причиною є Бог, отже, філософія має божественне коріння⁴⁵. Але тут слід зауважити, що джерелом пізнання світу в Аристотеля є не Бог, а людський розум, який займає місце Бога, тобто є всесильним у пізнанні, бо від нього та законів формальної логіки розуму не може сховатися ніщо, навіть Бог.

Цікаво, що «диспут між християнством і класичною філософською думкою почався майже тоді ж, коли почався конфлікт між християнством і іудаїзмом. Проте, якщо відношення іудеїв до християнства в перші століття нашої ери було різко негативним, то відношення елінів до християнства – швидше було байдужим. Основні догмати християнства – про єдиного Бога, про Тройцю, про Бога, що втілюється хоча і були глибоко чужі і незрозумілі елінському розуму, не сприймалися як прямий виклик елінізму»⁴⁶, бо еліністична філософська думка в той час була на висоті і здавалось, що ніщо не здатне порівнятися із нею у здатності пізнавати основи буття, аж поки не появилась патристична догматика в особі кападокійців, яка почала використовувати засоби самої античної філософії.

Патристична філософія змінює акценти античності і обґрунтовує ідеї, які згодом переростають в апофатичне богослов'я, у тому сенсі, що Бога пізнати абсолютно неможливо тільки самими зусиллями людського розуму. Для того, щоб відбулося пізнання Бога необхідна Божа благодать і Боже одкровення, бо без такої допомоги людський розум є безсилим у пізнанні світу. У цьому аспекті й справді «...найбільш важливі питання розуміння світу, істини, цінностей та питання про буття Бога, свободу волі і безсмертя душі людина вирішує не на основі раціональних доведень і наукових висновків, але підпорядковуючись особливому роду почуттів, навіть метафізичному інстинкту, в якому проявляється раціональність людини. Тому саме цей вищий інстинкт людини, який є безпосереднім сприйняттям реальності надчуттєвого буття є справжнім джерелом релігії, при цьому Бог може бути предметом тільки віри і почуття»⁴⁷.

⁴⁵ Аристотель. Метафізика. Харків : Фоліо, 2020. С. 70.

⁴⁶ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 60.

⁴⁷ Будз В. П. Пролегомени до самоорганізації суспільного буття. Концептуальні та методологічні основи дослідження. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: у 5 т.: монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. Т. 1. С. 145.

В апологетиці одне із основних питань було обґрунтування природи та триєдності Бога. Для обґрунтування божественної сутності та властивостей Бога апологетами використовуються такі ж самі поняття, що й в античній філософії, а саме уявлення про Божу незмінність, вічність, невидимість, трансцендентність, недосяжність, безмежність, неосяжність, незбагненність, непізнаваність, як Того, який не перебуває в окремому місці, Той якого обійняти неможливо.

Як бачимо, у формуванні уявлень про природу і властивості Бога у ранній християнській думці чітко простежуються початки *апофатичної гносеології*, яка заперечує можливість абсолютного пізнання Бога, але, у той же час, бореться з людським антропоморфізмом, оскільки людина схильна приписувати Богові власні якості у найдосконалішій формі. У цьому сенсі апофатика не є гностицизмом чи атеїзмом, але тільки стає на захист самого Бога, який перевершує можливості звичайного людського раціонального пізнання, здатності якого в античній грецькій філософії уявлялися як безмежні.

2. Значення філософії у процесі пізнання Бога

Григорій Богослов не був абсолютним прихильником апофатичного богослов'я, хоча в той же час є одним із його засновників. Для того, щоб розвивати катафатичне (або ствердне) богослов'я потрібен людський розум, який часто може бути протиставлений до віри, оскільки він намагається на основі логічних доказів обґрунтувати існування Бога та пізнати Його.

Вирішуючи питання співвідношення віри і розуму, релігії та філософії, одкровення і логіки у процесі пізнання Бога, святий Григорій Богослов не відкидає значення філософії і розуму для пізнання Бога. У справі богопізнання святий Григорій схильний підпорядковувати розум вірі. Саме віра є підставою богословського знання у святого Григорія, керує і управляє його філософським мисленням. Але святий також надавав значення в богослов'ї і розуму, тобто філософії. Він цінував природничі науки і вважав їх необхідними в справі служіння Божественній істині.

У цьому аспекті слід згадати, що святий Григорій Богослов позитивно ставився до філософії і навіть розробив погляд на те, яким повинен бути філософ, і «...розробляючи образ філософа, використовував два основні джерела: 1) античне (Платонівський діалог «Федон» та кінічний); 2) християнське (Климент Олександрійського трактат «Стромати»)). Відповідно до цього можна виділити три основних образи філософа у творчості Григорія Богослова: напівчернець, мандрівник,

вчитель»⁴⁸. У цьому контексті «Григорій Богослов... підкреслює нездоланність, непереможність людини філософа, бо... кожна людина може ослабнути, проте не філософ. Непереборні тільки двоє – Бог та Ангел, а третій – філософ, нематеріальний в матеріальному, необмежений в тілі, небесний на землі, непристрасний в стражданнях»⁴⁹. У цьому контексті навіть метод викладу богословських істин святого Григорія є полеміко-догматичним, оскільки богослови того часу не тільки обґрунтовували догматичне вчення Церкви, але й спростовували існуючі єретичні ідеї. У цьому сенсі зрозуміло, що святий Григорій Назіанський надає значення розуму в обґрунтуванні істин віри, бо для того щоб повернути людину до віри розум повинен відігравати одну із вирішальних ролей.

Святий Григорій у своїй суті будучи богословом, в той же час залишився «любомудром» за освітою. «Я перший з любителів мудрості, – говорив він про себе, – я ніколи не віддам перевагу нічому іншому окрім цього заняття, щоб сама Мудрість не назвала мене жалюгідним, як вчителі мудрості і освіти». І він називав любомудріє (філософію)... маєтком всього найдорогоціннішим»... І багато пізніше св. Григорій з силою захищав ученість. «Вважаю, що всякий, маючи розум, визнає за перше для нас благо – ученість... якої багато хто з християн... нехтують, як... небезпечною і тією, яка віддаляє від Бога»⁵⁰.

Щодо ролі і філософії у пізнанні Бога, св. Григорій роздумує: «...Я... буду хвалити філософа (тому що й це є знак любомудрія); і вчиню дуже справедливо. Тому що він філософ, а я служитель мудрості; тому мені і пристойно хвалити його, щоб довести своє любомудріє, якщо не чим іншим, принаймні, подивом філософові. А на мою думку, треба або самому любомудрувати, або поважати любомудріє, якщо не хочемо зовсім втратити всяке добро й підпасти осуду в нерозумності, тоді як ми, обдаровані розумом, і за допомогою слова йдемо до Слова»⁵¹. Він вважає, що «...перше із благодіянь – хвалити добре, тому що похвала прокладає шлях змаганню, змагання –

⁴⁸ Туренко В. Е. Образ філософа у спадщині Григорія Богослова. URL: http://kph.npu.edu.ua/index.php?option=com_ (дата доступу 27.11.2024).

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Florovsky Georges. The Eastern Fathers of The Fourth Century. URL: <https://www.scribd.com/document/343704786/Georges-Florovsky-The-Eastern-Fathers-of-the-Fourth-Century-vol-7-1978>. С. 140. (Дата доступу 27.11.2024).

⁵¹ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 25. На похвалу філософові Ірону, який повернувся із вигнання. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-25/>. (дата доступу 27.11.2024).

чесноті, а чеснота – блаженству, яке становить верх бажань, мету усіх прагнень любителя знань»⁵². Першою ж справою філософії є «...пізнати, який з наших шляхів важливіший і корисніший як для нього, так і для кожного християнина. Тому що ознакою душі найбільш досконалої й любомудрої він вважав при всякій справі обіймати в частковому і загальному; тому що кожний з нас отримав буття не тільки для себе, але для всіх, які мають з ним одну природу і створені одним Творцем і для одних цілей»⁵³.

У цілому, святий Григорій Богослов позитивно ставиться до філософії, хоч і критикує її, вважаючи, що «...життя пустельне, відлюдницьке, що віддаляється і цурається спілкування з людьми, хоча само по собі важливе й високе, навіть вище за людські сили, однак обмежується тільки тими, які досягають успіху в цьому, зрікається ж товариськості і поблажливості – властивостей любові, яка, як було йому відомо, є одна з перших достохвальних чеснот. Крім того, таке життя, яке не виявляється в ділах, не може бути перевіреним і порівнюваним з іншими видами життя. Навпаки, життя суспільне, що проходить в колі інших, крім того, що служить випробуванням чесноти і поширюється на багатьох, і ближче підходить до Божого Дому-будівництва, яке й створило все, і зв'язало все узами любові. І наш рід, після того, як він втратив свою доброту через гріх, що ввійшов, знову був покликаний за допомогою з'єднання і спілкування з нами. Коли ж збагнув і осягнув це розумом, а zarazом визнав одним з добрих діл угамувати чванливість еліністичних філософів, які думають додати собі важливості плащем і бородою, тоді що він робить? І як приступає до філософії? Зберігає деяку середину між їхньою суєтністю і нашою мудрістю; у них позичає зовнішність і одяг, у нас – істину й висоту. Тому перипатетиків, академіків, поважних стоїків і сліпий випадок Епікура з атомами і задоволенням, увінчавши хвилиною, як хтось із них – віршотворця, відсилає і гонить від себе якнайдалі. У філософії ж циніків він засудив безбожництво, а похвалив утримання від зайвого і став, як тепер бачите, псом проти дійсних псів, любомудрим проти немудрих і християнином для усіх. Він посоромлює зарозумілість циніків подібністю зовнішності... доводить собою, що благочестя

⁵² Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 25. На похвалу філософові Ірону, який повернувся із вигнання. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-25/>. (дата доступу 27.11.2024).

⁵³ Там само.

полягає не в маловажних речах, і любомудріє – не в похмурості, але у твердості душі, у чистоті розуму і у щирій схильності до добра»⁵⁴.

Сам «Григорій був одним з найосвіченіших людей свого часу. В молодості він захоплювався працями Оригена, від якого успадковував поважне відношення до античної ученості. Втім, таке відношення було характерне і для його сім'ї, і для того кола, в якому він все життя обертався. Його найближчі друзі, Василій Великий і Григорій Ніський, обидва зробили значний вклад в розвиток античної ученості на християнському ґрунті. Великі Кападокійці усвідомлювали, що живуть в той час, коли все наукове і інтелектуальне багатство, успадковане від античної культури, повинне бути поставлено на службу християнству. Підкреслюючи перевагу християнства над елінізмом і наполягаючи на нездатності античної культури задовольнити всі шукання людського розуму і серця, вони, проте, вважали за необхідне для християнства повністю асимілювати все краще, що було накопичене людською цивілізацією...»⁵⁵. В той же час святий Григорій любив підкреслювати, що «...освіта не є самоціллю: вона потрібна для того, щоб привести людину до богопізнання і послужити її зростанню у вірі (курсив мій – І.Т.). Про себе Григорій говорить, що свою ученість він повністю приніс в жертву християнству...»⁵⁶. В цьому аспекті бачимо, що саме освіта здатна привести людину до самопізнання і до богопізнання, бо неосвічена людина не бачить у світі глибоких і невидимих його причин, оскільки тільки керується в своїх діях почуттями, а не розумом.

Святий Григорій вважав освіту і науки надзвичайно величним джерелом міцного щастя, бо наука для нього була одним із благ, це своєрідна перлина, яка ніколи не тьмяніє. Як бачимо кападокійці позитивно ставляться до наук. Саме тому в апологетиці і патристиці простежується вплив грецької філософської методологічної школи, оскільки навіть «...прийняття Символу Віри та вирішення проблеми «єдиносутності»... крім богословського, мала глибинний філософський резонанс...»⁵⁷. В апологетиці та патристиці у дискусіях, які точились

⁵⁴ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 25. На похвалу філософові Ірону, який повернувся із вигнання. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatootsivski-tvory/slova/slovo-25/>. (дата доступу 27.11.2024).

⁵⁵ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 199.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Ярошевець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. Історія філософії : підручник. Київ : ПАРАПАН, 2002. С. 151.

щодо абсолютності осіб Бога, богослови, зокрема кападокійці, використовують філософські методи, бо ними вводиться поняття Божої особи. На основі розуміння Бога як особи, яку обґрунтовують кападокійці, розуміння Бога розвивається вже не в космологічному контексті його тотожності до якихось конкретних природних стихій, але Бог вже наділяється певними особистісними рисами, стає Персоною, яка має розум і волю, але у їх найвищих проявах. На цій основі саме у кападокійців Бог чітко починає тлумачитись у моральному контексті, бо моральні рішення може приймати особа, персона, яка має волю.

У цьому контексті В. Ярошевець зазначає, що святителі Василій Великий, Григорій Богослов і Григорій Нісський «...були не тільки ретельно обізнані, але і досвідчені у філософській і риторичній премудрості, нащадки заможних сімей, що користувалися на батьківщині авторитетом, повагою і визнанням серед інтелектуальної еліти. Освіту отримали в Афінах, причому Василій і Григорій (Назіанзін) одночасно навчалися з майбутнім імператором Юліаном, що... спробував... повернути Рим до язичества у формі неоплатонізму...»⁵⁸. Кападокійці в цілому сприйняли від неоплатоніків позитивне ставлення до філософії «...як до релігії, але, зі свого боку, інтелектуалізували релігійні поняття. Крім того, вони були «практиками». Всі вони єпископи – Кесарії, Назіанза, Нісси (Ніци). І саме як «практики» християнські діячі звертаються до філософії... *Учений єпископ стає відтепер центральною фігурою християнського розумового життя* (курсив мій – І.Т.); а це фігура специфічна. Її особиста розумова ініціатива може бути при наявності достатньої обдарованості дуже сильною, але вона неминуче опосередкована її «саном», тому що кожне її суспільно значиме слово є інституціональним «повчанням», зверненням до «пастви»; вона говорить не просто так»⁵⁹. Тому Святі Отці у своїх вченнях фактично розробляли переклад змісту «...християнських догм як істин церкви на мову античної філософії, точніше, на мову переосмисленого платонізму»⁶⁰.

Цікавим є той факт, що взагалі «...кападокійці в своєму вченні про Святу Трійцю опиралися на аристотелівське вчення про категорії (курсив мій – І.Т.). Аристотель поняттям усія («сутність»)позначав, по-перше, одиничні, індивідуальні сутності, які у нього суть «перші сутності», і, по-друге, загальні сутності (роди і види), які у нього суть

⁵⁸ Ярошевець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. Історія філософії : підручник. Київ : ПАРАПАН, 2002. С. 152–153.

⁵⁹ Там само. С. 153.

⁶⁰ Там само. С. 155.

«другі сутності»... Решту аристотелівських категорій (якість, кількість, відношення, дія і ін.) кападокійці співвідносили з єдиною Божественною сутністю, а не з якою-небудь з Іпостасей Святої Тройці. У зв'язку з цим троїчна формула кападокійців і взагалі більшості грецьких отців, починаючи приблизно з середини IV століття така: «одна сутність, три Іпостасі»... Цій грецькій формулі Августин ставить дві латинські відповідності: по-перше, una essentia, tres substantias (одна сутність, три іпостасі), а по-друге, una essentia vel substantia, tres personas (одна сутність, як субстанція, три персони)»⁶¹.

3. Розум як шлях до богоподібності

Загальновідомо, що IV століття – час, коли жив і творив святий Григорій Богослов можна вважати «золотим століттям» Православного Богослов'я. Святитель Григорій Богослов високо цінує людський розум, який є богоподібним і є основним законом у людині. Проте він надає також важливе значення вірі, адже розуму не все відкривається у пізнанні світу, тим більше пізнання Бога, бо якщо торкатися пізнанням неба і небесного, то «...тут нехай водить нас більше віра, ніж розум, якщо тільки ти зрозумів свою неміч, коли розглядав найближче до тебе й пізнав спосіб дізнатися про те, що вище розуму, а не залишитися зовсім земним і відданим земному, які не знають навіть і цього самого – свого незнання?»⁶². Тобто у процесі пізнання світу і Бога святитель Григорій радить надати більше повноважень вірі перед розумом. Це необхідно випливає із того, що «природа, як на спільному бенкеті, запропонувала тобі все, і що потрібно для тебе, і що служить для твого задоволення, щоб ти, понад усе, із самих благодіянь пізнав Бога, і зі своїх потреб придбав більше знань про себе самого»⁶³. З іншого боку мудрість також не є вагомим підґрунтям для пізнання, оскільки вона тільки навик міркувати про предмети Божественні або людські⁶⁴, оскільки «...нашому розуму тяжко вийти з кола тілесності, доки він, при своїй немочі, розглядає те, що перевищує його сили!»⁶⁵.

⁶¹ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 201.

⁶² Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 28. Про богослів'я друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsvivski-tvory/slova/slovo-28/>. (дата доступу 27.11.2024).

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

Святитель Григорій Богослов розуміє неміч людського розуму: «...Коли, залишивши віру, віддаємо перевагу силі слова, і безсумнівність Духа знищимо своїми питаннями, а потім наше слово буде переможене величчю предметів (це ж виходить, коли словом рухає немічне знаряддя – наша думка), тоді що буває? Неміч слова стає для нас недостатньою для самого таїнства, і таким чином, краса слова обертається на знищення Христа, як думає про це й Павло (1 Кор. 1, 17). Тому що наповненням нашого вчення є віра»⁶⁶. У цілому ж, «...Григорій не тільки критикує помилки філософів і їх моральний вигляд. На сторінках його творів можна зустріти немало похвальних слів на адресу філософів, а також думки про те, яку користь може отримати християнин із занять філософією»⁶⁷. Так, промовляючи надгробне слово святому Василю Великому, святитель Григорій Богослов обґрунтовує важливість філософії для християнства: «Він був ритором між риторамися до кафедри софіста, філософом між філософами ще до слухання філософських положень, а що найважливіше – ієреєм для християн ще до священства. Стільки всі й у всьому йому поступалися! Науки словесні були для нього сторонньою справою, і він позичив з них тільки те, що могло сприяти нашому любоводію, тому що потрібна сила і у слові, щоб ясно висловити те, що являється розуму. Тому що думка, яка не виявляє себе словом, є рух заціпенілого. А головним його заняттям було любоводіє, тобто відмова від світу, перебування з Богом в міру того, як через земне сходить він до небесного, і за допомогою непотійного і скороминучого здобував постійне і те, що вічно перебуває»⁶⁸. В той же час при дослідженні питань в релігійній сфері, за Григорієм Богословом слід завжди розрізняти, те, що повинне надавати тільки вірі і що розуму. Він часто показує протилежність між обмеженістю людського розуму і предметом його пізнання – Богом, який залишається непізнаним у своїй суті.

Святитель Григорій Богослов високо цінує людський розум, який є дарований Богом. На мій погляд, він одним із перших мислителів в історії філософії та богослов'я (ще задовго до Декарта) у контексті

⁶⁶ Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 29. Про богослів'я третє, про Бога Сина перше. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottivski-tvory/slova/slovo-29/>.

⁶⁷ Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святителя Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. С. 202.

⁶⁸ Григорій Богослов, святитель, архієпископ Константинопольський. Слово 43. Надгробне Василю, архієпископові Кесарії Каппадокійської. *Наша Парафія*. С. 517. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottivski-tvory/slova/slovo-43/>. (Дата доступу 27.11.2024)

стоїцизму та неоплатонізму тлумачить людський розум саме як «вроджений розум». Людський розум святий Григорій Назіанський вважає первинним законом людського буття, бо «...богодарований і всім уроджений розум – цей первісний у нас і всім даний закон!» (курсив мій – І.Т.)⁶⁹. Святий вважає людський розум богоподібним і божественним. Для нього людський розум – це «...богоподібне й божественне, тобто наш розум і наше слово...»⁷⁰. У такому ракурсі міркувань святого можна стверджувати також про те, що він високо цінує розум як природну вроджену здатність людини, через яку людина стає причетною до Бога і стає спорідненою і подібною до Нього. Тому розум потрібно розвивати у собі через науки, зокрема через філософію.

Говорячи про себе, святий Григорій роздумує: «Тому яка ж причина такої любові до мене й до моїх слів?... Я не зухвалий, не нахабний, не тримаю себе як на видовищі й бундючно, але поступливий, скромний, навіть у суспільстві ніби ні з ким не маю спілкування, і живу пустельником, коротше ж кажучи: поведжуся любомудрено, і моє любомудріє не штучне й спритно вишукане, а просте і має духовний зміст. Бо не для того ховаюся, щоб мене шукали і щоб вважали гідним більшої шани, з якою думкою інші відкривають ненадовго красу і потім ховають, але щоб своєю безмовністю довести, наскільки унікаю головування і не домагаюся таких почестей»⁷¹.

Пізнаючи світ і його красу, людина повинна все ж пам'ятати, що Бог – це остання ступінь пізнання світу, в якій зупиняються будь-які раціональні пошуки. Тому, «...хвалячи добродетель, я хвалитиму самого Бога, від Якого в людях чесноти і дар відродження або повернення до Нього через споріднене осяяння. Тому що з багатьох і великих дарів, які ми одержали і ще одержимо від Бога і кількості і величини яких ніхто висловити не може, дар найбільший, який свідчить про Боже до нас людинолюбство, є *наше до Нього прагнення і спорідненість із Ним* (курсив мій – І.Т.). Як сонце для істот чуттєвих, так Бог для духовних: одне освітлює світ видимий, Другий – невидимий; одне тілесні погляди робить сонячновидними, Другий розумні єства – богоподібними. І як сонце дає можливість тому, хто бачить, бачити, а видимому бути видимим, саме ж набагато перевершує видиме, так Бог,

⁶⁹ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 28. Про богослів'я друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-28/> (Дата доступу 27.11.2024)

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 36. Про себе самого й до тих, котрі казали, що Св. Григорій бажає Константинопольського престолу. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-36/>. (Дата доступу 27.11.2024).

Який влаштовує, щоб мислячі істоти мали дар мислення, а мислимі були предметом мислення, Сам будучи понад усе мислячий (курсив мій – І.Т.), і всяке бажання зупиняється на Ньому, далі ж нікуди не простягається. Бо далі Нього нічого вищого й навіть зовсім нічого не знаходить найбільш любомудрий, гостромислячий і випробуваний любов'ю розум. *Бог є останнє із бажаного, заспокоєння усіх колишніх умоспоглядань»* (курсив мій – І.Т.)⁷². У такому сенсі мислення та розум – це ті фундаментальні властивості людини через які людина є спорідненою із Богом і через які вона може пізнати себе і Бога. Такі погляди мислителя щодо значення та природи розуму розвиваються у дискурсі античної філософії, яка, наприклад, в особі Сократа наголошувала на важливості самопізнання. Однак само-пізнання у святителя Григорія неповноцінне без богопізнання, а останнє відкриває сутність людського буття як співпричетність до Бога і як можливість обоження через людську раціональність і людську моральність.

Святитель Григорій вважає, що «хто встигнув за допомогою розуму і умоспоглядання розірвати матеріальне і тілеснісне... покривало, і наблизитися до Бога, наскільки доступно людській природі, і з'єднатися з найчистішим Світлом, той блаженний, як через сходження звідси, так і тамтешнього обожнювання, до якого приводить істинна любомудрість і умоспоглядальне піднесення над матеріальною подвійністю заради єдності в Трійці. А хто від з'єднання з матеріальним став гіршим і настільки прикипів до тлінного, що не може подивитись на сійво істини і піднятися над земним, тоді як сам походить з неба і закликається до небесного, той для мене нещасний через осліплення, хоча б він і мав успіх в тутешньому житті; навіть тим більше жалюгідний, чим більше зваблюється своїм щастям і вірить, що є інше благо, крім блага істинного, пожинаючи той шкідливий плід своєї хибної думки, що або засуджується на темряву, або, як на вогонь, дивиться на того, Кого не визнав за світло»⁷³. Людські поняття, звичайно, не в силах виразити сутності Бога, але можуть вести до Нього. Розум людини не здатний абсолютно зрозуміти, осягнути Бога, але він здатний наблизитися до Нього. Тому святий Григорій вважав своїм головним завданням – служіння Слову словом саме засобами філософії. В той же час віра повинна домінувати над розумом.

⁷² Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 21. Похвальне Афанасію Великому, архієпископові Олександрійському. *Науа Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-21/>. (Дата доступу 27.11.2024).

⁷³ Там само.

У цілому св. Григорій Назіанський надає важливе значення розуму та раціональним методам філософії у пізнанні Бога, але все ж таки на перший план ставить віру у Бога, а крім віри – добродійну діяльність і людинолюбство, які є умовами пізнання Бога, бо Бог не відкривається всім у світі, але відкривається в особливому стані – у стані одкровення. При цьому «філософствувати про Бога можна не всякому», – говорив св. Григорій проти євноміан... Не всякий, не завжди може і сміє говорити про Бога. Для цього потрібна чиста або, принаймні, очищена душа. Для нечистого навіть небезпечно торкатися до чистого, подібно тому, як для слабкого зору небезпечно сяйво сонця. Потрібна свобода від зовнішнього багна, внутрішній спокій і тиша. Пам'ятати про Бога належить невинно. Це єдине, що, безумовно, потрібне для життя. Але богословствувати безперестанно і несвоєчасно неприпустимо. Тут потрібна стриманість і міра»⁷⁴. Звідси випливає, що богослов'я без попереднього філософського приготування безплідне, оскільки в цьому випадку воно буде безпредметним, буде втрачений глибокий сутнісний зміст знання, яке передбачає знання про істину та причини буття. Тому філософське знання та філософську освіту можна розглядати як своєрідну ґрунтовну підготовку до богослов'я, бо філософія з одного боку ставить глибинні і фундаментальні проблеми, а з іншого боку – дає інструменти, наприклад, логічного доведення догматичних істин, оскільки, наприклад, закони формальної логіки вловлюють суперечливість і хибність людського мислення і спрямовують його на пошук несуперечливих доказів існування Бога та обґрунтування його природи.

ВИСНОВОК

Григорій Богослов використовує засади філософського мислення та філософських наук для розвитку своїх богословських ідей, зокрема в аспекті становлення православної тріадології, де він піднімає складні питання теологічного та онтологічного характеру, які мають водночас філософський та богословський зміст, зокрема він розв'язує проблеми сутності та першопричини у формі Бога. Як бачимо розгляд цих питань теологічних та богословських питань був би неможливий без філософського знання, без знання змісту філософських категорій. Тому та філософська освіта, яку здобув святий Григорій Богослов а Афін відіграла значну роль у становленні Православного Богослов'я у тій формі, в якій воно функціонує й зараз.

⁷⁴ Florovsky Georges. The Eastern Fathers of The Fourth Century. С. 153–154. URL: <https://www.scribd.com/document/343704786/Georges-Florovsky-The-Eastern-Fathers-of-the-Fourth-Century-vol-7-1978>.

На основі філософської освіти святий Григорій Богослов здійснив значний доробок у формування постулатів православного догматизму та тріадологічної системи православ'я. При цьому осмислення осіб Святої Тройці та їх властивостей, а також особливостей їх співвідношення він обґрунтовує у контексті методологічних підходів античної філософії. Він одним із перших намагається пристосувати понятійний апарат античної філософії для обґрунтування християнських догматів. Тим самим він, з одного боку уникає критики з боку філософії, а з іншого – на основі філософських понять систематизує розрізнені ідеї Святого Письма щодо Триєдиної природи Бога. Таким чином, Григорій Богослов, на мій погляд, будуватиме догматичну систему на основі філософської термінології, зокрема на основі понять причини, субстанції, матерії, часу, простору. Звичайно, що таке нововведення відіграло позитивну роль, оскільки тріадологія святого Григорія Богослова набула системного вигляду.

Вирішуючи питання співвідношення віри і розуму, релігії та філософії, одкровення і логіки у процесі пізнання, святий Григорій Богослов не відкидає значення філософії і розуму для пізнання Бога. Він високо цінує філософію і природничі науки і вважає їх необхідними в справі служіння Божественній істині, бо і їм не чужа правда. З приводу ролі філософії у пізнанні Бога, святий Григорій вважає, що необхідно поважати філософію якщо не хочемо абсолютно позбутися всякого добра і підпасти засудженню в нерозумності, оскільки ми обдаровані розумом і за допомогою слова течемо до Слова. Проте, на переконання святого Григорія Богослова остаточним шляхом до пізнання Бога є божественне одкровення. При цьому Бог відкривається тільки добродішній особі. Бог – це любов, через любов Бог відкривається людині, а людина пізнає Бога через любов. Тому богоодкровення – це не тільки одкровення в істині, яка є зрозуміла для розуму, для раціонального доказу, але це «відкриття» також у любові, яка є зрозуміла для всіх, для кожної людини без будь-яких надзвичайних раціональних зусиль. Любов – це водночас суть Бога, любов – це суть гармонійності людських відносин та любов – основа пізнання. Без любові до знання, без любові до богослов'я і до філософії будь-яка істина завжди буде віддалена і примарна, а людина приречена жити в духовній порожнечі і соціальній ізоляції.

АНОТАЦІЯ

У розділі здійснено аналіз впливу філософської освіти на формування богослов'я на прикладі творчості святого Григорія Богослова, який, використовуючи філософські знання, зробив важливий внесок у розвиток православного богослов'я, зокрема

православної тріадології. Стверджено, що, філософська освіта через свої основні поняття торкається проблем першооснов та першопричин буття, однією з яких є Бог, а тому процес роздумування про Бога потребує знайомства із важливим філософськими поняттями, які виражають на категоріальному рівні основні властивості Бога та буття. Наведено аргументи на користь того, що філософська освіта дає людині не тільки бачення онтологічних та гносеологічних основ пізнання Бога, але й дає моральні принципи людського існування. Підведено підсумок, що філософська освіта є надзвичайно важливим фактором розвитку богослов'я, оскільки тільки освічений богослов може розрізнити істинне вчення про Бога від хибного.

Література

1. Аверинцев С. С. *Наша філософія (східна патристика IV–XI ст.)*. Софія-Логос : словник. 3-е вид. Київ : Дух і літера, 2007. С. 328–354.
2. Александрова О. В. *Філософія Середніх віків та доби Відродження* : підручник. Київ : ПАРАПАН, 2002. 172 с.
3. Арістотель. *Метафізика*. Харків : Фоліо, 2020. С. 15–189.
4. Будз В. П. Пролегомени до самоорганізації суспільного буття. Концептуальні та методологічні основи дослідження. *Самоорганізація суспільної діяльності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників*: у 5 т. : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. Т. 1. 522 с.
5. Виноградов М., свящ. Догматичне учення святого Григорія Богослова. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoootsivski-tvory/hryhorij-> (Дата доступу 27.11.2024).
6. Волинка Г. І. *Історія філософії в її зв'язку з освітою* : підручник. Київ : Каравела, 2006. 480 с.
7. Говоров О. В. Святий Григорій Богослов як християнський поет. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoootsivski-tvory/hryhorij-bohoslov> (Дата доступу 27.11.2024).
8. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 4. Перше викривальне на царя Юліана. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoo> (Дата доступу 27.11.2024).
9. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 21. Похвальне Афанасію Великому, архієпископові Олександрійському. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka> (Дата доступу 27.11.2024).
10. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 25. На похвалу філософові Ірону, який повернувся із вигнання. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyato> (Дата доступу 27.11.2024).

11. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 27. Проти євноміан і про богослів'я перше, або попереднє. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoo> (Дата доступу 27.11.2024).

12. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 28. Про богослів'я друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-28> (Дата доступу 27.11.2024).

13. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 29. Про богослів'я третє, про Бога Сина перше. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-29> (Дата доступу 27.11.2024).

14. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 30. Про богослов'я четверте, про Бога Сина друге. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-30> (Дата доступу 27.11.2024).

15. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 31. Про богослов'я п'яте, про Святого Духа. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-31> (Дата доступу 27.11.2024).

16. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 36. Про себе самого й до тих, котрі казали, що Св. Григорій бажає Константинопольського престолу. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-36> (Дата доступу 27.11.2024).

17. Григорій Богослов, святий, архієпископ Константинопольський. Слово 43. Надгробне Василю, архієпископові Кесарії Каппадокійської. *Наша Парафія*. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/slova/slovo-43> (Дата доступу 27.11.2024).

18. Димитрій Ростовський, св. Житіє святого отця нашого Григорія Богослова, патріарха Константинопольського. *Житія святих (вибрані) українською мовою викладені за повчанням Четьох Міней: у 7 т. Т. 1: Січень – Лютий; пер. на укр. патріарха Філарета (Денисенка). Київ : ВВ УПЦ КП, 2006. С. 489–515.*

19. Ісиченко Ігор, архієп. Загальна церковна історія. Харків : Акта, 2001. 608 с.

20. Лаба В. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. Львів : Свічадо, 1998. 552 с.

21. Телятинський І. М. Тріадологічна система догматичних поглядів святого Григорія Богослова : дис. ... канд. богосл. наук. Львів : Львівська Православна Богословська Академія, 2011. 256 с.

22. Туренко В. Е. Образ філософа у спадщині Григорія Богослова. URL: http://kph.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=185%3A20(Дата доступу 27.11.2024).
23. Чобич С. І. Історія християнської церкви. Львів : Добра справа, 2001. 600 с.
24. Ярошовець В. І. Історія філософії : словник. Київ : Знання України, 2006. 1200 с.
25. Ярошовець В. І., Бичко І. В., Бугров В. А. Історія філософії : підручник. Київ : ПАПАПАН, 2002. 774 с.
26. Brian E. Daley S. J. Gregory of Nazianzus. *The Early Church Fathers*; ed. by C. Harrison. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group., 2006. 273 p.
27. Florovsky Georges. The Eastern Fathers of The Fourth Century. URL: <https://www.scribd.com/document/343704786/Georges-Florovsky-The-Eastern-Fathers>(Дата доступу 27.11.2024).
28. Giulea D.-A. The Cappadocian Paschal Christology: Gregory Nazianzen and Gregory of Nyssa on the Divine Paschal image of Christ. *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 2008. Vol. 12, No. 3. P. 477–503.
29. Lossky Vladimir. The UVlystical Theology of the Eastern Church. URL: <https://dn720004.ca.archive.org/0/items/orthodox-christian> (Дата доступу 27.11.2024).
30. Tertullian, Ad Nationes, I. URL: https://www.tertullian.org/articles/howe_adnationes1 (Дата доступу 27.11.2024).

Information about the author:

Archpriest Teliatynskyi Ivan Mikhailovich

Doctor of philosophy in theology,
Professor at the Department of Theology, Philosophy and Humanities
Augustine Voloshyn Carpathian University and Uzhhorod Ukrainian
Theological Academy,
4, Goydy St., Uzhhorod, 88000, Ukraine
Pro-rector
Ivano-Frankivsk theological institute
64, Vasilyanok St., Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine,
Prior
Holy Trinity Cathedral of the OCU city Ivano-Frankivsk
3, Grunwaldska St., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine